

THỰC HÀNH HÁT XOAN

từ khi được UNESCO ghi danh và những vấn đề đặt ra

NGUYỄN THỊ PHƯƠNG CHÂM

Hát Xoan là một loại hình nghệ thuật biểu diễn dân gian đặc sắc gắn với vùng đất Phú Thọ và tục thờ các Vua Hùng ở đây. Hát Xoan còn được gọi với các tên khác như hát Lãi Lèn, Hát Thờ, Khúc môn đình (Hát cửa đình)... Dân gian vùng đất Phú Thọ tin rằng hát Xoan là do các vua Hùng truyền dạy để hát thờ tổ tông người Lạc Việt nên đây là loại hình ca hát mang tính thiêng.

Hát Xoan có ở nhiều làng ở Phú Thọ, ít nhất là gắn với 31 cửa đình, đền ở các làng thuộc Phú Thọ và Vĩnh Phúc song chỉ có 4 làng trên đất Phú Thọ được xem là làng Xoan cổ và trong truyền thống có phường Xoan và có việc đi hát Xoan ở các nơi, đó là làng Kim Đái (hay Kim Đới, Kẽ Đới), Phù Đức, Thét (thuộc xã Kim Đức, thành phố Việt Trì) và làng An Thái, nay thuộc xã Phượng Lâu, thành phố Việt Trì).

Hát Xoan là loại hình nghệ thuật biểu diễn truyền thống được dạy truyền khẩu, truyền nghề từ đời này sang đời khác theo các bài bản Xoan cũng như cách trình diễn Xoan. Theo dân gian vùng Phú Thọ thì có 31 bài Xoan cổ có nội dung phù hợp với các chặng hát như: hát thờ, hát quả cách và hát hội. Hát Xoan mang trong mình giá trị lịch sử, văn hóa, giá trị nghệ thuật, giá trị tâm linh, giá trị gắn kết cộng đồng.

Theo nhiều người già ở các làng Xoan cổ thì sau những năm 40, câu ca Xoan dường như vắng bóng do chiến tranh loạn lạc và cũng do những nhìn nhận sai lệch về Xoan. Cho đến cuối những năm 2000, hát Xoan hầu như chỉ còn ở 4 làng Xoan cổ, với số lượng nghệ nhân ít ỏi và đa số là cao tuổi, các di tích liên quan đến hát Xoan cũng như những sinh hoạt của các phường Xoan cũng trở nên vắng vẻ.

Mốc lịch sử quan trọng khiến cho thực hành hát Xoan có bước chuyển mạnh mẽ đó chính là việc hát Xoan được UNESCO chính thức công nhận là Di sản văn hóa phi vật thể cần được bảo vệ khẩn cấp vào ngày 24 tháng 11 năm 2011.

Ngay khi hát Xoan chính thức trở thành DSVHPVT cần được bảo vệ khẩn cấp, hàng loạt những chính sách, những chương trình, kế hoạch hành động,... được chỉ đạo từ Trung ương và tỉnh Phú Thọ thực hiện nhằm mục đích bảo vệ di sản này. Ví như năm 2012, UBND tỉnh Phú Thọ đã ban hành Chương trình hành động số 382/CTr-UBND Bảo vệ và phát huy giá trị ghi danh cần bảo vệ khẩn cấp - Hát Xoan Phú Thọ (giai đoạn 2012-2015); Năm 2013, UBND tỉnh Phú Thọ ban hành Kế hoạch số 3864/KH-UBND về việc triển khai một số nhiệm vụ trọng tâm về bảo tồn, phát huy giá trị ghi danh cần bảo vệ khẩn cấp - Hát Xoan Phú Thọ năm 2013-2014; Năm 2014 là Kế hoạch số 2836/KH-UBND của UBND tỉnh về xây dựng Hồ sơ báo cáo quốc gia Hát Xoan Phú Thọ thoát khỏi DSVHPVT cần bảo vệ khẩn cấp và Kế hoạch số 5478/KH-UBND ngày 22-12-2014 của UBND tỉnh về triển khai các nhiệm vụ trọng tâm về bảo tồn, phát huy giá trị DSVHPVT cần bảo vệ khẩn cấp năm 2015. Gần đây, UBND tỉnh Phú Thọ đã ban hành Kế hoạch số 162/KH-UBND ngày 15/01/2016 đề ra các nội dung cụ thể, trọng tâm trong công tác bảo tồn và phát huy di sản hát Xoan, đưa hát Xoan ra khỏi danh sách cần bảo vệ khẩn cấp để ghi danh vào danh mục các DSVHPVT đại diện của nhân loại.

1. Một số kết quả đạt được từ sau khi hát Xoan được UNESCO ghi danh

Từ sau năm 2011, thực hành hát Xoan ở Phú Thọ đã chính thức được "bảo vệ khẩn cấp" với sự tham gia của nhiều ban ngành từ trung ương đến địa phương, từ các nhà quản lý đến mỗi người dân. Thực tế này đã mang tới cho hát Xoan những sự hồi sinh nhanh chóng, những sự lan tỏa mạnh mẽ. Có thể thấy rõ được kết quả đó bằng các con số cụ thể mà Sở Văn hóa - Thể thao và Du lịch (VHTT&DL) Phú Thọ đã tổng kết và thường xuyên báo cáo.

Tái lập các phường Xoan cổ, thời kỳ đầu tái lập các phường Xoan này có 120 đào, kép trong đó đa số là những người từ 60 tuổi trở lên, đến năm 2016 số lượng nghệ nhân, đào, kép của 4 phường Xoan gốc đã là 249 người, cùng với đó là phục hồi phong tục cổ liên quan đến hát Xoan như tục hát cửa đình, tục kết nghĩa giữa các phường Xoan,...

Đầu tư khôi phục các không gian thực hành Xoan, từ năm 2015 đến 2017, Tỉnh đã phê duyệt và triển khai việc tôn tạo và xây dựng 5 di tích là: Miếu Lãi Lèn, Đình Kim Đới, Đình Thét, Đình An Thái và Đình Bảo Đà - những không gian trọng tâm cho việc thực hành hát Xoan ở các làng Xoan cổ và khu vực phụ cận, đã và đang được khôi phục, tu bổ, tôn tạo 19 di tích và lập dự án tiếp tục với 28 di tích liên quan đến không gian thiêng của Hát Xoan.

Đẩy mạnh việc thành lập các câu lạc bộ, nếu như năm 2010 mới có 13 câu lạc bộ hát Xoan và dân ca Phú Thọ với 298 hội viên thì tính đến tháng 10 năm 2016, trên toàn tỉnh Phú Thọ đã có 34 câu lạc bộ cấp tỉnh với 1.413 người tham gia sinh hoạt và 99 câu lạc bộ từ cấp huyện, xã/phường, khu/làng.

Chú trọng việc sưu tầm, tư liệu hóa hát Xoan, Phú Thọ đã thực hiện hai đợt kiểm kê lớn vào năm 2009 - 2010 và năm 2015. Qua hai đợt kiểm kê này, 31 bài bản Xoan cổ do các nghệ nhân lão luyện trình diễn, 14 bài quả

cách và các bài hát trao duyên đã được thu và lưu giữ lại, xuất bản gần 8000 sách, đĩa CD, DCD, hàng trăm phim tư liệu về hát Xoan, các công trình khoa học, sách báo, tạp chí, ảnh tư liệu, hiện vật... có liên quan đến hát Xoan được lưu trữ.

Đẩy mạnh và mở rộng việc truyền dạy, từ năm 2011 - 2016, Sở VHTT&DL Phú Thọ đã mở 5 lớp truyền dạy hát Xoan cho lớp nghệ nhân kế cận ở các phường Xoan gốc, 8 lớp truyền dạy cộng đồng được tổ chức với số lượng học viên là 609 người, 2 lớp truyền dạy Hát Xoan cho các câu lạc bộ dân ca của các xã trên địa bàn tỉnh với 120 lượt người tham gia, tổ chức tập huấn cho gần 100 người là cán bộ văn hóa xã, phường hạt nhân văn nghệ các câu lạc bộ dân ca trên địa bàn thành phố Việt Trì và 16 xã có Xoan lan tỏa. Xoan được đưa vào các trường học, đã có 100% các trường tiểu học, trung học cơ sở và trung học phổ thông trong tỉnh đã thực hiện dạy hát Xoan tại trường, hát Xoan cũng được đưa vào giảng dạy, giới thiệu ở Trường Trung cấp Văn hóa nghệ thuật và du lịch Phú Thọ, Trường Đại học Hùng Vương, Trường Bồi dưỡng nhà giáo và cán bộ quản lý giáo dục Phú Thọ,... hát Xoan còn được truyền dạy rộng trong các công sở, cơ quan... trên địa bàn tỉnh Phú Thọ.

Công nhận nghệ nhân hát Xoan, năm 2012, UBND tỉnh Phú Thọ công nhận được 34 nghệ nhân (27 nữ, 7 nam). Năm 2015 công nhận thêm 18 nghệ nhân (tất cả là nữ). Năm 2015, 17 nghệ nhân Hát Xoan tỉnh Phú Thọ được Chủ tịch nước trao tặng danh hiệu Nghệ nhân ưu tú và có chính sách hỗ trợ.

Tích cực quảng bá hát Xoan, từ 2011 đến 2015, Phú Thọ đã tổ chức khoảng 50 buổi biểu diễn, tuyên truyền quảng bá về hát Xoan trên các phương tiện thông tin đại chúng của tỉnh và trung ương. Hàng tháng đài Phát thanh - Truyền hình tỉnh Phú Thọ tổ chức phát lại các chương trình biểu diễn của các phường Xoan, các câu lạc bộ hát Xoan của tỉnh. Cổng Giao tiếp điện tử tỉnh Phú Thọ, Báo Phú Thọ điện

tử, Truyền hình Phú Thọ điện tử, Website Tạp chí Văn nghệ Đất Tổ, Tạp san Văn hóa, Thể thao và du lịch tỉnh Phú Thọ và cả các trang mạng xã hội, các địa chỉ facebook cá nhân đã thông tin thường xuyên, định kỳ, đậm nét các cơ sở dữ liệu về hát Xoan, giới thiệu VCD hát Xoan. Năm 2016, UBND thành phố đã giao cho Nhà văn hóa thành phố trực tiếp tổ chức chương trình biểu diễn hát Xoan dịp cuối tuần (tối Chủ nhật hàng tuần) tại Công viên Văn Lang bắt đầu từ tháng 8/2016. Ngoài ra ngành văn hóa của tỉnh còn tích cực hợp tác với Đài truyền hình Việt Nam để phát sóng các chương trình biểu diễn Xoan đặc sắc.

Có thể nói, với quyết tâm cao đưa hát Xoan thoát khỏi thực trạng cần bảo vệ khẩn cấp để trở thành DSVHPVT đại diện của nhân loại, Phú Thọ đã có những chiến lược tổng thể, những chương trình hành động kịp thời để phục hồi hát Xoan, truyền dạy hát Xoan cũng như quảng bá hát Xoan trong từng cộng đồng, từng địa phương trong tỉnh và cả nước. Hiện nay, một thực tế không thể phủ nhận là người dân biết đến hát Xoan nhiều hơn, thực hành hát Xoan nhiều hơn và Xoan được đánh giá là đã thoát khỏi tình trạng cần bảo vệ khẩn cấp. Tuy nhiên, chính trong quá trình bảo vệ Xoan một cách khẩn cấp như vậy cũng đã bộc lộ ra những vấn đề và cả những hệ quả không mong muốn mà việc nhận diện những vấn đề đó sẽ giúp cho công tác bảo vệ và phát huy hát Xoan được hiệu quả hơn.

2. Những vấn đề đặt ra

Vấn đề "Xoan hóa"

"Xoan hóa" là từ mà nhiều nhà nghiên cứu dùng để gọi tên thực trạng nở rộ quá của thực hành hát Xoan ở Phú Thọ, "người người hát Xoan, nhà nhà hát Xoan, trường trường hát Xoan" như hiện nay. Mục tiêu của đề án *Bảo tồn và phát huy giá trị văn hóa phi vật thể cần bảo vệ khẩn cấp của nhân loại - hát xoan Phú Thọ giai đoạn 2013 - 2015, định hướng đến năm 2020* như chúng tôi đã nêu ở trên chỉ rõ đến năm 2015 có khoảng 8-10% dân số Phú

Thọ biết hát Xoan, tại các phường Xoan gốc, 40% thanh thiếu nhi biết hát Xoan và đưa hát Xoan vào dạy trong tất cả các cấp học. Phú Thọ đã và đang nỗ lực hết mình để thực hiện mục tiêu này, sự nỗ lực đó của tỉnh là không thể phủ nhận và cũng đã có những thành công đáng kể song vấn đề đặt ra là bảo vệ và phát huy hát Xoan, đưa hát Xoan ra khỏi tình trạng khẩn cấp nhưng có nhất thiết tất cả người dân Phú Thọ ai cũng phải biết hát Xoan? Trường học nào cũng phải dạy hát Xoan như hiện nay? Di tích, lễ hội nào có liên quan đến hát Xoan cũng phải phục hồi lại bằng được? GS. TS. Lê Hồng Lý trong một cuộc hội nghị đã phát biểu rằng: *"Trong giai đoạn hiện nay, bảo tồn Xoan thật tốt ở 4 làng Xoan cổ đã là thành công rồi. Không nên "Xoan hóa" cả tỉnh Phú Thọ như mục tiêu trên đây. Việc nên tập trung hiện nay là bảo tồn ở các làng Xoan cổ là chính, chứ không phải là phong trào Xoan, toàn dân hoá hát Xoan"*⁽¹⁾. Ý kiến này của ông đã được sự chia sẻ của nhiều nhà nghiên cứu cũng như những người quan tâm tới hát Xoan.

Thực tế hiện nay cho thấy việc bảo vệ và phát huy hát Xoan đang được Phú Thọ thực hiện theo đúng như mục tiêu đã đặt ra ở đề án trên. Hát Xoan được đưa vào dạy trong các trường học, công sở; các di tích, lễ hội, phong tục liên quan đến hát Xoan được khôi phục lại; các đề tài, dự án, các xuất bản phẩm liên quan đến hát Xoan được gấp rút thực hiện, triển khai và quảng bá rộng rãi; các chương trình phát thanh, truyền hình liên quan đến hát Xoan liên tục được phát sóng; các cuộc hội nghị, ngày lễ kỷ niệm thường xuyên lồng ghép các nội dung liên quan đến hát Xoan,... Tất cả những điều này bên cạnh những tác động tích cực thì cũng đã và đang tạo ra những hệ quả không mong muốn cho thực hành hát Xoan. Vì nhiều quá nên nhiều khi lại tạo hiệu ứng không mong muốn, người dân có cảm giác họ "bị bão hòa" với Xoan, chỗ nào cũng Xoan, đi đâu cũng Xoan,... có người dân chia sẻ rằng bật tivi lên mà thấy hát Xoan là tắt vì nghe nhiều quá rồi, chán quá rồi.

Bên cạnh đó, tình trạng "ăn theo Xoan" đã xuất hiện, khi thì hiện hữu, khi thì ẩn sau các diễn ngôn là bảo vệ và phát huy hát Xoan, ví như, đã xuất hiện hiện tượng phục hồi lại bằng được di tích đã mất hẳn (thực chất là xây mới) vì cho rằng có liên quan đến hát Xoan hay nằm trong không gian thiêng của vùng Xoan song thực chất phục hồi lại di tích đó không phải vì Xoan, phục vụ Xoan mà vì nhiều mục đích khác, rồi nhiều hoạt động, sự kiện, lễ kỷ niệm, chương trình văn nghệ, đề tài nghiên cứu khoa học, đề tài nghiên cứu ứng dụng, chương trình giảng dạy đưa hát Xoan vào để dễ dàng hơn trong việc xin kinh phí triển khai... Một cán bộ của ngành văn hóa ở Phú Thọ (đề nghị giấu tên) chia sẻ rằng: *"đang phong trào Xoan thế này, làm cái gì mà lồng ghép được Xoan vào thì lồng ghép ngay vì như thế dễ được duyệt hơn, kinh phí cũng có phần xêch hơn"*⁽²⁾.

Không chỉ như vậy, việc quá chú trọng đến hát Xoan, đầu tư nhiều cho hát Xoan như Phú Thọ đã và đang làm hiện nay cũng đã tạo ra sự mất cân đối khá rõ giữa các di sản ở đây, trong khi hát Xoan được đề cao như vậy, được đầu tư nhiều như vậy thì các loại hình dân ca khác dường như bị lu mờ, ít được quan tâm khiến cho nguy cơ mai một khá cao và khi người dân muốn gìn giữ và duy trì trong đời sống thì nhiều khi lại phải "ăn theo Xoan", kết hợp với Xoan, trường hợp các câu lạc bộ Xoan và dân ca Phú Thọ là ví dụ, một thành viên Câu lạc bộ hát Xoan cho chúng tôi biết: *"Các câu lạc bộ dân ca rất khó được công nhận chính thức nên phải có hát Xoan vào đó, khi đã là câu lạc bộ hát Xoan và dân ca rồi thì sẽ được khuyến khích trong việc công nhận, được hỗ trợ kinh phí, dễ xin tài trợ và có nhiều hoạt động sôi nổi hơn"*⁽³⁾. Một chị Chủ nhiệm một câu lạc bộ hát Xoan còn thẳng thắn: *"Nếu Câu lạc bộ không đưa Xoan vào thì không bao giờ được công nhận, phải có Xoan cổ vào thì mới được tỉnh công nhận, chứ mỗi hát ru hay dân ca không thì không thể được công nhận"*⁽⁴⁾. Thêm nữa, thực tế các câu lạc bộ có tên là Câu

lạc bộ hát Xoan và dân ca Phú Thọ nên nhiều người tham gia không hát Xoan mà hát các loại dân ca khác song dần dần chuyển sang học hát Xoan, quên dần các loại dân ca khác vì theo họ hát Xoan vui hơn, có cộng đồng hơn, lại dễ được đi biểu diễn, được đầu tư nhiều hơn, quan tâm hơn. Như vậy, phải chăng các loại hình di sản khác, cụ thể là các loại hình dân ca khác ở Phú Thọ đã trở nên quá "lép vế" trước Xoan kể từ khi Xoan được ghi danh? Việc Xoan được đầu tư quá nhiều, được quảng bá quá nhiều đã tạo ra sự thiếu công bằng cho các thể loại dân ca cũng như các di sản khác? Nếu thực sự như vậy thì điều này không đúng với mục đích vinh danh Di sản của UNESCO, vinh danh di sản không đồng nghĩa với việc tách di sản đó ra khỏi tổng thể và tôn vinh nó, bảo vệ nó trong sự lơ là đi các di sản khác.

Vấn đề cải biên, sân khấu hóa hát Xoan

Trong đề án *Bảo tồn và phát huy giá trị văn hóa phi vật thể cần bảo vệ khẩn cấp của nhân loại - hát xoan Phú Thọ giai đoạn 2013 - 2015, định hướng đến năm 2020* cũng như trong các văn bản hướng dẫn hay các phát biểu chính thức của tỉnh Phú Thọ về việc bảo tồn và phát huy hát Xoan sau khi di sản này được ghi danh đều có nói tới việc đưa xoan đương đại vào các loại hình nghệ thuật như chèo, kịch... và xem đó là việc đưa di sản "hòa nhập" vào xu thế hiện đại và việc tạo ra những bài Xoan mới được giới trẻ rất yêu thích. Từ đây, thuật ngữ Xoan mới (trong sự phân biệt với Xoan cổ) trở nên phổ biến ở ngay chính vùng Xoan Phú Thọ. Xoan mới là sự cải biên các làn điệu Xoan cổ theo nhiều cách khác nhau hoặc kết hợp Xoan với các loại hình dân ca hay ca hát hiện đại khác. Nếu như Xoan cổ gắn bó chặt chẽ với các phường Xoan, các nghệ nhân Xoan, các cửa đình thì Xoan mới gắn nhiều hơn với sân khấu hộp, với sự hỗ trợ của âm nhạc, sự kết hợp của nhiều loại hình ca múa nhạc kịch khác, sự sáng tạo của các nghệ sĩ chuyên nghiệp và gắn với du lịch, với lớp trẻ,...

Hiện thực hóa nhiệm vụ đã đề xuất trong đề án nêu trên, ngay trong Lễ Vinh danh hát Xoan ngày 18/2/2012 tại Phú Thọ đã có tiết mục Xoan mới với phần ghép nhạc hiện đại, trang phục kiểu hát chèo, lời lẽ pha giữa Xoan, hát trống quân, chèo... Tiếp ngay sau đó trong các hoạt động văn nghệ chuẩn bị cho Lễ hội đền Hùng, có chương trình truyền hình quảng bá hát Xoan diễn ra vào ngày 28/2/2012, đoàn chèo đã biểu diễn hát Xoan theo phong cách của chèo (từ trang phục đến cách liếc mắt, cách cầm quạt, cách múa), chỉ có lời là hát Xoan. Xoan mới cũng gắn với việc biểu diễn trên sân khấu nhiều hơn, đồng thời gắn với những sự cải biên, *"đưa Xoan lên sân khấu chắc chắn phải có sự cải biên ít nhất là về trang phục, âm nhạc, đạo cụ,... song đó cũng là nhu cầu hợp lý trong sự phát triển, lan tỏa của Xoan hiện nay, Xoan cổ gắn với hát thờ, với các phường Xoan rất khó quảng bá rộng rãi và đưa được đến đông đảo dân chúng"*⁽⁵⁾ là ý kiến của một cán bộ lãnh đạo của Sở VH TT & DL tỉnh Phú Thọ.

Thực tế, "Xoan mới" cũng đã xuất hiện dưới hình thức những "bài hát Xoan", tức là đặt lời mới cho các điệu Xoan cổ hoặc dựa vào hình thức và lời Xoan cổ để sắp xếp, sáng tạo, dàn dựng thành những bài hát mới, những màn ca cảnh, những liên khúc dân ca hay kịch ngắn,... Những hình thức này xuất hiện nhiều trong các hội thi, hội diễn văn nghệ, ví như những tác phẩm: "Trẩy hội mùa xuân", "Dưới bóng cây thiên tuế" của tác giả Cao Khắc Thùy và Nguyễn Kính, "Trên đồi chè" của Cao Khắc Thùy hay "Tiếng trống đồng" của Văn Lợi,... và nhiều tác phẩm khác của các tác giả Trương Quang Lục, Hùng Khang, Phạm Khương,... Hiện nay Xoan mới càng được đẩy mạnh cùng với chủ trương phổ biến Xoan đến đông đảo dân chúng nên quá trình cải biên Xoan, sân khấu hóa Xoan càng trở nên rõ rệt, nhất là đối với việc đưa Xoan vào dạy ở khắp các trường học, các công sở và cả các cộng đồng dân cư. Theo nhiều nghệ nhân thì thực tế khi truyền dạy Xoan trong các trường học, công sở, cộng

đồng cũng khó có thể truyền dạy Xoan cổ hoàn toàn mà cũng vẫn phải dạy cả những bài Xoan cải biên cho họ dễ học, dễ nhớ và dễ hình dung về Xoan. Nghệ nhân Nguyễn Thị Lịch, phường Xoan An Thái, người truyền dạy Xoan cổ nổi tiếng cho biết: *"ngay cả với các lời cổ khi đi dạy có lúc cũng phải điều chỉnh một chút, bỏ bớt từ đệm lót hoặc thay đổi một số âm tiết cho phù hợp hơn với người học. Khi dạy thì dạy các điệu Xoan cổ, hát thờ nhưng khi đưa lên sân khấu thì chỉ đưa các điệu trong phần hát hội thôi"*⁽⁶⁾.

Việc cải biên Xoan, đưa Xoan lên sân khấu như vậy đã gây ra nhiều tranh luận. Trong nhiều diễn đàn, nhiều cuộc hội thảo, GS. TS. Tô Ngọc Thanh (Tổng thư ký Hội văn nghệ dân gian Việt Nam) đã khẳng định rõ ràng là chỉ có một di sản hát Xoan được thực hành ở các làng Xoan cổ, không có Xoan mới hay bất cứ một loại hình Xoan nào khác, mọi hình thức cải biên Xoan đều là khó chấp nhận. Nhiều nhà khoa học khác ở trung ương và tỉnh Phú Thọ cũng có ý kiến không đồng thuận với việc cải biên Xoan vì cho rằng: Xoan gì mà không ra Xoan, vừa giống chèo, vừa giống quan họ, pha tạp lung tung, Xoan chỉ thực sự là Xoan khi sống ở các phường Xoan cổ, trong không gian hội hè của cộng đồng, không gian thiêng của cửa đình và hát thờ Vua, đưa Xoan lên sân khấu với các diễn viên biểu diễn, với trang phục, âm nhạc, phong cách khác hẳn thì chắc chắn Xoan sẽ không còn là Xoan nữa. Còn các nghệ nhân thì chia sẻ với chúng tôi sự không hài lòng về việc cải biên Xoan, đưa Xoan lên sân khấu, *"Xoan mới vui vẻ hơn, trên sân khấu nhìn đẹp đấy nhưng không phải là Xoan mà các nghệ nhân phường Xoan truyền dạy"* (nghệ nhân Nguyễn Thị Lịch, phường Xoan An Thái); *"Chúng tôi học hay dạy lại thì cũng là Xoan cổ như các cụ đã dạy thôi chứ không biết đến cái gọi là Xoan mới, cái đó các đoàn văn công hay làm thôi chứ chúng tôi thì không biết và không thích mấy cái kiểu đó"* (Bà Bùi Thị Kiều Nga, trùm phường Xoan Thét)⁽⁷⁾.

Việc cải biên Xoan, sân khấu hóa Xoan rõ ràng là đã đặt ra nhiều vấn đề tranh luận khi đứng từ các góc nhìn khác nhau, đặt ra những bài toán khá nan giải cho công tác bảo vệ và phát huy hát Xoan trong đời sống đương đại. Không cải biên Xoan thì khó phổ biến Xoan rộng rãi mà cải biên Xoan thì Xoan không còn tính nguyên gốc mà nhờ vào đó hát Xoan được vinh danh.

Vấn đề truyền dạy hát Xoan

Có thể nói hình thức căn bản trong truyền dạy hát Xoan hiện nay là đội ngũ nghệ nhân ở các phường Xoan cổ truyền dạy cho lớp nghệ nhân kế cận và cho cả cộng đồng. Theo tác giả Nguyễn Đắc Thủy, Phó Giám đốc Sở VHTT&DL tỉnh Phú Thọ thì năm 2009, ở các phường Xoan cổ chỉ có 31 nghệ nhân cao tuổi (80-104 tuổi), trong đó chỉ có 7 nghệ nhân còn khả năng thực hành và truyền dạy các bài Xoan cổ cho lớp trẻ, từ năm 2012 công tác truyền dạy được đẩy mạnh sau khi hát Xoan được ghi danh thì số lượng các nghệ nhân kế cận được truyền dạy nhiều, lớp đầu được 62 nghệ nhân kế cận, và cho đến năm 2015 thì số nghệ nhân có thể thực hành và truyền dạy các bài Xoan cổ cho lớp trẻ là 249 người⁽⁸⁾. Đây là những con số đáng mừng song cũng đặt ra nhiều băn khoăn, liệu những nghệ nhân kế cận này có đảm nhiệm tốt vai trò truyền dạy lại hát Xoan không, các nội dung truyền dạy có được đúng như lề lối Xoan cổ hay không và đội ngũ nghệ nhân này có đủ để truyền dạy cho cả tỉnh Phú Thọ biết hát Xoan như kỳ vọng không,... Thực tế thì không phải ai được truyền dạy xong cũng có thể đi truyền dạy lại nên không phải con số 249 người đã nêu ở trên đều tham gia vào công tác truyền dạy hát Xoan mà có nhiều người không tham gia vào công tác này do đã di cư khỏi làng, do không hứng thú, không sắp xếp được thời gian, công việc hoặc cũng có những hạn chế nhất định trong khả năng truyền dạy. Vì vậy số lượng nghệ nhân có khả năng truyền dạy hát Xoan và truyền dạy tốt hiện nay cũng không phải là nhiều. Bên cạnh đó, một thực tế

mà chính các nghệ nhân thừa nhận là ngày xưa các cụ hát mộc, còn hiện nay hát luyện láy hơn, cũng có ảnh hưởng ít nhiều từ các loại hình khác, cũng có vấn đề "tam sao thất bản", cũng nhiều trường hợp nghệ nhân dạy một kiểu nhưng người biểu diễn sáng tạo thêm nên nhiều khi không đúng, tạo ra dị bản khiến nhiều người không phân biệt được Xoan với các loại hình dân ca khác gần Xoan như ghẹo, nước nghĩa, cửa đình,...

Việc truyền dạy hát Xoan trong các câu lạc bộ cũng có nhiều thách thức khi không phải câu lạc bộ nào cũng có nghệ nhân Xoan truyền dạy, lịch sinh hoạt định kỳ không đủ thời gian cho việc truyền dạy, kinh phí của câu lạc bộ hạn chế cho việc mở lớp, câu lạc bộ không chỉ có hát Xoan mà còn có các loại hình dân ca khác nữa,... Chúng tôi đã quan sát một số câu lạc bộ ở thành phố Việt Trì thì thấy câu lạc bộ nào mở lớp truyền dạy hát Xoan thì cũng chỉ trong thời gian từ 7-8 buổi là "tốt nghiệp". Với thời gian này, học viên chỉ đủ học một vài bài cơ bản chưa thể được xem là biết hát Xoan. Nghệ nhân Nguyễn Thị Lịch (phường Xoan An Thái) cùng một số nghệ nhân khác cho biết "*phải học liên tục ít nhất là 4 tháng thì mới có thể được gọi là biết hát Xoan*". Vì vậy, nhiều khi các câu lạc bộ muốn dạy và học Xoan mới cho nhanh và dễ hơn và cũng tiện cho việc đi biểu diễn hơn, vốn Xoan cổ dần dần khó được bảo tồn một cách đúng nghĩa ở các câu lạc bộ.

Việc đưa Xoan vào truyền dạy trong các công sở, trường học cũng đặt ra nhiều thách thức. Trước hết là thách thức về đội ngũ truyền dạy, không phải khi nào cũng là các nghệ nhân trực tiếp truyền dạy được, đội ngũ học viên cũng không thực sự chuyên tâm vào việc học khi họ bị chi phối bởi nhiều công việc khác, một giáo viên tiểu học đã nói với chúng tôi: "*đi học lớp này em bận hơn nhiều, giáo viên chúng em đã lo chạy chương trình học một rồi thì ngoài giờ hay cuối tuần lại thêm việc phải đi học cái này, nhiều khi thu xếp rất khó mà*

dạy lại các em thì các em cũng khó tiếp thu, cô còn khó vào nữa là trò"⁽⁹⁾. Hơn nữa việc đưa hát Xoan phổ cập trong các công sở, trường học hiện nay đặt ra rất nhiều băn khoăn khi học sinh ngày càng trở nên quá tải với chương trình học, chương trình ngoại khóa thì cái gì cũng muốn đưa vào, nhiều người đặt ra vấn đề: đưa hát Xoan vào dạy cho các em, vậy còn các di sản khác thì sao, hiện tại ở Phú Thọ có Hát Xoan và Tín ngưỡng thờ cúng Hùng Vương được UNESCO vinh danh thì đưa ngay kiến thức về hai di sản này vào dạy trong nhà trường, nếu sắp tới Phú Thọ tiếp tục có các di sản khác được vinh danh thì lại tiếp tục đưa vào dạy trong nhà trường sao? Không chỉ vậy, việc đưa hát Xoan vào dạy trong công sở, trường học là tách hát Xoan ra khỏi không gian văn hóa của nó và vì thế việc dạy và học cũng trở nên khó khăn hơn, thiên về hình thức và không phải khi nào cũng đạt được hiệu quả như mong muốn.

Vấn đề "hành chính hóa" hát Xoan

Sau khi hát Xoan được UNESCO ghi danh, các công việc liên quan đến quản lý, bảo vệ và phát huy Di sản này được giao chủ yếu cho ngành văn hóa. Đầu mối chính của công việc này là Sở VHTT&DL tỉnh Phú Thọ. Sở tiếp tục giao cho các cơ quan trực thuộc như: Bảo tàng Hùng Vương, Trung tâm VHTT, các phòng văn hóa,... triển khai thực hiện các công việc liên quan. Trong quá trình triển khai liên quan đến sở nào thì Sở Văn hóa làm việc với sở đó và cùng hợp tác thực hiện. Việc giao cho một đầu mối như vậy về cơ bản là hợp lý song cũng khó tránh khỏi cách quản lý và điều hành một cách rất hành chính. Sở Văn hóa chủ động trong tất cả các công việc liên quan đến hát Xoan: từ điều tra, sưu tầm, kiểm kê, tư liệu hóa, nghiên cứu đến truyền dạy, quảng bá, từ quản lý các phường Xoan, các câu lạc bộ cho đến công tác nghệ nhân,... và vì vậy dường như bất cứ vấn đề gì liên quan đến Xoan cũng cần thiết phải có ý kiến của Sở Văn hóa. Các phường Xoan, câu lạc bộ Xoan làm gì cũng

cần phải xin phép ngành văn hóa các cấp, ngành văn hóa cũng quyết định, sắp xếp rất nhiều việc liên quan đến thực hành hát Xoan. Ông Trần Quang Huy, Phó Giám đốc Trung tâm VHTT tỉnh Phú Thọ cho chúng tôi biết về công việc của Trung tâm liên quan đến hát Xoan: "*Đầu năm vào dịp giỗ tổ Hùng Vương, chúng tôi phải làm việc trước với 4 phường xoan gốc và 33 câu lạc bộ để động viên họ tham gia vào dịp Giỗ tổ và hướng dẫn họ cách thức tham gia, trình diễn hát Xoan. Trung tâm cũng được giao phụ trách Hội trại văn hoá trong suốt thời gian mở Hội đền Hùng, trong đó có việc sắp xếp các tiết mục hát Xoan trình diễn trên sân khấu"*⁽¹⁰⁾. Chia sẻ ý kiến với ông Trần Quang Huy, chúng tôi đã tìm hiểu và được biết ngành văn hóa quản lý hát Xoan rất sát sao, các nghệ nhân muốn đi đâu truyền dạy hay biểu diễn đều có ý kiến của bên văn hóa, trong các sự kiện có Xoan thì các cơ quan quản lý duyệt kịch bản đồng ý bài nào mới được hát bài đó, cho mấy người được mấy người đó đi hát...

Bà Bùi Thị Kiều Nga, trùm phường Xoan Thét cho biết: "*Miếu Lãi Lèn đã xây và đang dần dần mở rộng xây riêng nhà hát xoan, có hát thờ ở đó, 4 phường phân nhau hát đủ các chặng, hát thờ, hát quả cách, hát hội, cán bộ văn hoá sắp xếp việc phường nào hát tiết mục nào, hát trước hay hát sau". Phục vụ công tác truyền thông, quảng bá về hát Xoan, các đài phát thanh truyền hình, báo chí thường xuyên đăng tải các hoạt động liên quan đến Xoan, các làng Xoan, phường Xoan và các câu lạc bộ cũng luôn đón tiếp các đoàn khách. Mỗi dịp như vậy, Nhà nước hay các đài thường đặt hàng người dân, đạo diễn cho người dân hát bài nào, làm cái gì, nhiều khi người dân không muốn nhưng vì coi là nhiệm vụ được giao nên họ làm theo. Một cán bộ Sở Văn hóa cho rằng: "Nhiều khi chính do các cơ quan thông tin truyền thông sắp đặt khiến cho Xoan phải thay đổi cho đẹp hơn, đáng lẽ người ta hát trước bàn thờ, nay lôi người ta ra sân hát để lấy hậu cảnh, trước bốn người hát nay bắt nhiều người cùng hát hơn để cho đẹp"*⁽¹¹⁾.

Các lớp học hát Xoan cũng được "hành chính hóa" vì do Sở Văn hóa mở, các lớp đều có cán bộ văn hóa là quản lý lớp, đi học giống như đi học có ký và được tiền.

Nằm trong mục tiêu phổ cập Xoan, Sở Văn hóa chỉ đạo đưa hát Xoan vào trong các kịch bản lễ hội làng cho dù với nhiều lễ hội thì việc đưa hát Xoan vào có thể làm thay đổi trình tự nghi lễ truyền thống của lễ hội đó. Tỉnh cũng đã thiết kế mẫu quần áo Xoan gửi cho tất cả các phường Xoan, một chị ở phường Xoan Thét cho biết: *"mẫu quần áo xoan được thiết kế từ Sở gửi về, lúc đầu Sở phát cho các mỗi phường 4-5 bộ quần áo, các phường lấy mẫu đó để đồng loạt sắm cho phường, Lúc công nhận Sở chỉ thị mặc quần áo nâu sẫm màu mặt chín, váy đen, khăn mỏ quạ"*⁽¹²⁾.

Thực tế trên cho thấy dường như Nhà nước, chính quyền địa phương và cơ quan văn hóa đã can thiệp khá sâu vào các thực hành hát Xoan dẫn đến sự mất tự do, thiếu chủ động của người dân với chính di sản của họ, dần hình thành tâm lý di sản là của Nhà nước nên Nhà nước buộc phải đầu tư.

Công tác xét công nhận Nghệ nhân hát Xoan cũng thể hiện rõ tính chất "hành chính" của việc tôn vinh này, nhất là ở các tiêu chí xét công nhận. Số lượng nghệ nhân được vinh danh hiện nay thể hiện rõ tính tương đối, nhiều người hát tốt, cả đời gắn với hát Xoan nhưng không được công nhận do thiếu tiêu chí, ví dụ tiêu chí phải có giấy khen (tiêu chí do Bộ VH, TT&DL đưa ra) song nhiều người không có giấy khen, *"các cụ già yếu nhiều tuổi không đi trình diễn sân khấu được thì lấy đâu ra giấy khen, những người trẻ đi diễn nhiều mới có giấy khen"* như chia sẻ thực tế của Phó Giám đốc Trung tâm VH TT tỉnh Phú Thọ. Một tiêu chí khác là khi tỉnh xét công nhận nghệ nhân thì phải qua xã xét duyệt và đưa lên nhưng nhiều nghệ nhân đích thực lại không được xã duyệt và gửi danh sách lên. Qua tìm hiểu, chúng tôi biết được Hội đồng thẩm định nghệ nhân cấp xã do Chủ tịch xã là Chủ tịch Hội

đồng, thành viên gồm đại diện các ban Đảng. Như vậy xã khó có thể thẩm định được một cách chính xác ai là nghệ nhân để đưa lên tỉnh xét. Về các phường Xoan cổ, chúng tôi được nghe về không ít những câu chuyện xung quanh sự bất cập này, có trường hợp được bà con coi là nghệ nhân từ lâu và thực tế họ đã truyền dạy nhiều và hiệu quả song làm hồ sơ công nhận nghệ nhân 3 lần rồi vẫn chưa được, lần thì xã không duyệt đưa tên lên, lần thì xã đưa tên lên thì tỉnh lại không duyệt.

Rõ ràng, các công tác liên quan đến quản lý, truyền dạy, vinh danh, quảng bá, phát huy hát Xoan, bên cạnh mặt tích cực là tạo cho Xoan sự lan tỏa và thoát khỏi tình trạng cần bảo vệ khẩn cấp song mặt khác cũng đang đặt ra nhiều thách thức cho di sản này. Hiện nay, Xoan đã chính thức được đệ trình UNESCO để xét công nhận là DSVHPVT đại diện của nhân loại song việc nhận thức rõ các thách thức vẫn là rất cần thiết và cũng là một cách để chúng ta có thể bảo vệ và phát huy được hát Xoan một cách đúng nghĩa và để Xoan có được sức sống lâu bền trong đời sống người dân ở các phường Xoan cổ và rộng ra là ở các tỉnh Phú Thọ, Vĩnh Phúc. ■

(*) Bài viết được thực hiện trong khuôn khổ đề tài *Điều tra thực trạng các di sản văn hóa phi vật thể Việt Nam được UNESCO vinh danh*, cơ quan chủ trì: Viện Nghiên cứu văn hóa, Chủ nhiệm đề tài: GS. TS. Lê Hồng Lý.

Chú thích

- (1) Hội nghị góp ý Đề án "Bảo tồn và phát huy giá trị di sản văn hóa phi vật thể cần bảo vệ khẩn cấp của nhân loại - Hát Xoan Phú Thọ" giai đoạn 2013 - 2015, định hướng đến năm 2020 do Bộ VHTT&DL phối hợp với UBND tỉnh Phú Thọ tổ chức tại Hà Nội, ngày 12/7/2013.
- (2) Tư liệu phỏng vấn tháng 12 năm 2016.
- (3) Tư liệu phỏng vấn tháng 12 năm 2016.
- (4) Tư liệu phỏng vấn tháng 3 năm 2016.
- (5) Tư liệu phỏng vấn tháng 3 năm 2016.
- (6) Tư liệu phỏng vấn tháng 3 năm 2016.
- (7) Tư liệu phỏng vấn, tháng 3 năm 2016.